

PANXRONIK KORPUS TAVSIFI, IMKONIYAT VA AFZALLIKLARI (RUS TILI PANXRONIK KORPUSI MISOLIDA)

Bekmuradova Iroda Zokir qizi

irodabekmuradova9@gmail.com

ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada “panxron” atamasi ta’rifi, panxronik korpus xususiyatlari tavsifi yoritilgan bo‘lib, jahon tilshunoslik ilmiga panxronik metodning kirib kelishi tarixi va zarurati haqida nazariy qarashlar keltirilgan. Ushbu maqolada panxronik korpus haqida umumiy ma’lumot beriladi, uning tuzilishi, mazmuni va lingvistik tahlilda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ahamiyati muhokama qilinadi. Maqolada, shuningdek, til birliklarining o‘zgarishini o‘rganish, tillararo aloqalarning mazkur o‘zgarishlarga ta’sirini baholash uchun panxronik korpusdan foydalanishning afzalliklari haqida so‘z yuritiladi.

Abstract. In this article, the definition of the term “panchronic”, the description of the characteristics of the panchronic corpus, and the theoretical views on the history and necessity of the introduction of the panchronic method to world linguistics are presented. This article provides an overview of the panchronic corpus, discussing its structure, content, and potential applications in linguistic analysis. The article also discusses the advantages of using a panchronic corpus to study the change of language units and to assess the impact of interlinguistic contacts on these changes.

Аннотация. В данной статье представлены определение термина «панхронный», описание характеристик панхронного корпуса, а также теоретические взгляды на историю и необходимость внедрения панхронического метода в мировое языкознание. В этой статье представлен обзор панхронического корпуса, обсуждаются его структура, содержание и потенциальные применения в лингвистическом анализе. В статье также рассматриваются преимущества использования панхронного корпуса для изучения смены языковых единиц и оценки влияния межъязыковых контактов на эти изменения.

Kalit so‘zlar: *panxronistika, panxronik va axronik metod, panxronik korpus.*

Kirish

Milliy korpuslar orasida rus tili milliy korpusi o‘zining ichki funksiyalari, qamrab olgan baza hajmi hamda korpus turlari xilma-xilligi bo‘yicha alohida ajralib turadi. Rus tili milliy korpusi – ommabop rus matnlari korpusi. U 2004-yilda tashkil etilgan, 2007-yilda 140 million so‘z qo‘llash holatini qamrab olgan yozma, og‘zaki, badiiy, dialektal matnlar yig‘indisini tashkil etgan. 2013-yilda hajmi 500 million so‘z bo‘lgan. Mazkur korpus doimiy ravishda yangilanib to‘ldirilib boriladi. Uning yana bir xususiyati matnning janriy xilma-xilligi, rus tilida qo‘llanadigan barcha

soha uslub va janrlarni qamrab olganidir. [Hamroyeva, 2020:52] Rus milliy korpusi asosiy korpusdan tashqari gazeta matnlari korpusi, ijtimoiy tarmoqlar korpusi, ogʻzaki, multimediali, dialektal, taʼlim, poetik, tarixiy, panxronik korpus kabilarni oʻz ichiga olgan. Shular orasida eng eʼtiborlisi rus panxronik korpusidir.

“Panxron” soʻzi atama sifatida tilshunoslikda turli darajadagi umumlashtirish maʼnosida keng qoʻllanadi. Bu tushunchaning asosiy taʼrifi quyidagicha: “Til hodisalarini universal, zamonaviy va umuman, inson tiliga xos boʻlgan xususiyatlar asosida koʻrib chiqish.” Sodda tarzda aytganda “panxron” atamasi badiiy matnlardagi interpretatsiya jarayonini ifodalaydi. Yaʼni, bunda adabiy matnlar tarkibidagi vaqtinchalik-lingvokulturologik belgilari bilan birga tahlilga olinadi hamda boshqa xronologik davrlarda yaratilgan matnlar bilan taqqoslanadi. Tilshunos olim V.I. Postovalova V.Gumboldt qarashlarini tahlil qilar ekan “panxronizm da doimiy va azaliy tushunchalar yordamida tahlil qilinayotgan protsedura uchun vaqt dolzarbligi muammolari dialektik harakatda oʻrganiladi”, deydi. Yaʼni mazkur tahlilda obyekt tarixiy nuqtayi nazardan klassik dialektiv metod asosida tekshiriladi hamda bugungi xususiyatlari ham qoʻshib tahlil qilinadi, muayyan xronologik davrdagi oʻzgarishlari aniqlanadi. [Постовалова, 2003:606]

Panxronik korpus xususiyatlarining umumiy tavsifini berishda obyekt sifatida rus tili panxronik korpusi olingan. Tahlildan asosiy maqsad milliy korpus funksiyalarini kengaytirishda panxronik korpus imkoniyatlaridan foydalanish hamda kelgusida mazkur korpusni tilimiz uchun qoʻllashga zamin hozirlashdan iborat.

Asosiy qism

Fanda panxronistikaga oid eng dastlabki dalillar oʻtgan asrning 40-yillaridan boshlab berila boshlangan. Soʻzning atama sifatida kelib chiqishi F.de Sossyurga borib taqaladi. Olim bu atamani eng umumiy tamoyillarga murojaat qilish uchun ishlatadi. Panxron usulning maqsadi har qanday muayyan til birliklarining u yoki bu xususiyati boʻyicha barcha xulosa va tahlillar umumlashmalarini shakllantirishdir.

Tilshunos olim L. Yelmslev universal lingvistik nazariyani oʻrganishga doir tadqiqotlarida tilshunos til elementlari oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarni emas, balki til strukturalari oʻrtasidagi munosabatni oʻrganishi kerak deb hisoblaydi. Tildagi ayrim elementlar funksiyalarning bir butogʻi boʻlsa, til funksiyalar zanjiridan iboratdir. Glossematiklar tilni oʻrganishdagi F. de Sossyur tomonidan ilgari surilgan sinxronik va diaxronik metod oʻrniga panxronik (uch zamonni oʻz ichiga oladigan) va axronik (zamondan tashqari) metodni tavsiya etadi. Panxronik va axronik metod tarixiylikka qarshi ketma-ketlik metodidir. Bu metod orqali tilning haqiqiy mohiyati emas, balki til muammolarini oʻrganish mumkin boʻladi. Ular tilni oʻrganishda falsafiy empirizmdan oʻtib, mantiqiy pozitivizmga tomon bordilar. [Oʻrinboyev, Musayev, 2021:98]

Panxronik korpus – tadqiqotchilarga vaqt oʻtishi bilan tildagi u yoki bu soʻzlarning yozilishi yoxud muayyan qonuniyatlar oʻzgarishi xususiyatlarini oʻrganish imkonini beradigan, bir necha vaqt oraligʻini qamrab oluvchi korpus

turidir. Ushbu turdagi korpus tillarning qanday rivojlanishi va yangi ijtimoiy, madaniy o'zgarishlarga moslashishini kuzatmoqchi bo'lgan tilshunoslar va til tadqiqotchilari uchun qimmatlidir. Panxronik korpus lingvistik tadqiqotlar uchun qimmatli manba hisoblanadi, chunki u turli davrlar va geografik joylashuvlarga oid keng doiradagi matnlarni o'z ichiga oladi.

Panxronik korpus, odatda, qadimgi zamonlardan tortib to hozirgi davrgacha bo'lgan turli tarixiy davrlardagi matnlarni o'z ichiga oladi. Bu matnlar har xil manbalardan, jumladan, badiiy asarlar, tarixiy hujjatlar, diniy matnlar va kundalik yozuvlar bo'lishi mumkin. Tadqiqotchilar ushbu matnlarda til xususiyatlarini tahlil qilib, ularning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgargani, shuningdek, migratsiya, savdo va madaniy almashinuv kabi tashqi omillar qanday ta'sir qilgani haqida tushunchaga ega bo'lishlari mumkin.

Panxronik korpusning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, tadqiqotchilarga muayyan tilga xos lingvistik xususiyatlarning uzoq vaqt davomida rivojlanishini kuzatish imkonini beradi. Misol uchun, tilning lug'at boyligi, grammatika va talaffuzdagi o'zgarishlar, shuningdek, yozish uslublari va qoidalaridagi yangilanishlarni kuzatish mumkin. Mazkur korpus nafaqat, ma'lum bir vaqt oralig'ida sodir bo'lgan til o'zgarishini tushunish uchun ham muhim, balki turli mintaqalar yoki ijtimoiy guruhlar matnlarini solishtirish, mintaqaviy dialektlar hamda sotsiolektlarning til xilma-xilligi va boshqa shu kabi xususiyatlarini aniqlashda ahamiyatlidir. Bu esa turli jamoalar tomonidan tildan qanday foydalanilishi va idrok etilishi hamda ularning o'ziga xosliklari, tajribalarini yoritishga yordam beradi.

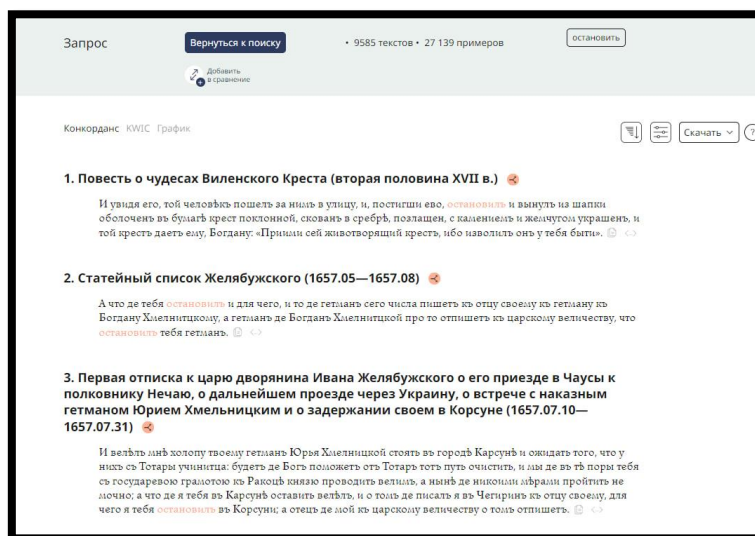
Rus panxronik korpus uchta tarixiy korpus – “drevnerusskiy”, “starorusskiy” va “berestyannix gramot” korpuslarini o'z ichiga olgan bo'lib, eng qadimgi matnlari XVII-XVIII asrlarning boshlariga to'g'ri keladi. Unda rus tili asosiy korpusidagi 300 milliondan ortiq matnlar ustunlik qilsa-da xronologik diapazonning 70 foizi tarixiy korpusga to'g'ri keladi. Mazkur korpus ustida I. I. Vinogradova, S. A. Gladilin, D. A. Morozov, V. G. Sizov, O. N. Lyashevskaya, D V. Sichinava, T. A. Arxangelskiy, A. N. Dyushkant kabi olimlar ishlagan.

Panxronik korpusda lemma, so'zshakl, so'zning grammatik belgilari, asosiy semantikasi va boshqa qo'shimcha belgilari asosida qidiruv so'rovlarni amalga oshirish mumkin. Bunda natijalar rus tilining bir necha asrlik tarixi davomida uchragan o'zgarishlari bilan o'sha davr matnlari misolida taqdim etiladi.

Panxronik korpusni yaratish zarurati, birinchi navbatda, turli xil tarixiy va zamonaviy korpuslarda lemmalar, imlo va grammatik qoidalarni o'zgarishini tahlil qilish bilan bog'liq. Panxronik korpus mavjud alohida tarixiy va asosiy korpuslarni almashtirmaydi. Grammatik, metamatn va boshqa tegishli imlo me'yorlar to'liq saqlab qolinadi. Mazkur mezonlar muntazam ravishda to'ldirib boriladi, yangilanadi va panxronik korpus ushbu to'ldirishlarni hisobga olgan holda natijalarni sinxronlashtiradi. Panxronik qidiruvda lemmaga oid qidiruv natijalari

soʻzning qadimgi tarixiy, yangi tarixiy va zamonaviy rus tilidagi qoʻllanilishi meʼyorlashtirilgan holda taqdim etiladi. Masalan, “*сѣлати – слати – слать*”.

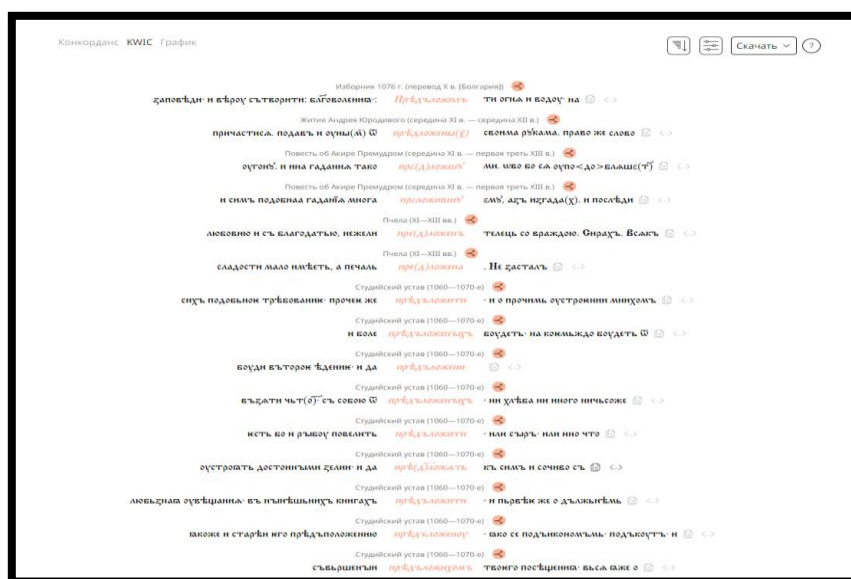
Tarixiy korpusdan olingan matnlarda, barcha leksemalar hozirda qoʻllanilsa ham, barcha lugʻat shakllari koʻrsatiladi. Misol uchun, “berestyannix gramot” korpusida garchi oʻrta asrlarga kelib yoʻqolib ketgan boʻlsa-da, “*продажъникъ*” soʻzining keyingi shakllari “*продажники*” va “*продажник*”, “*крити*” soʻzining yangi shartli shakli “*крить*” mavjud. Soʻzning avvalgi shakllari faqatgina tarixiy davr matnlarida qoʻllanilgan holatdagina taqdim etiladi. Masalan, “*компьютер*” soʻzida bu imkoniyat mavjud emas, chunki ushbu soʻz yangi davr matnlaridan boshlab qoʻllanilib kelinadi.

1-rasm. Korpusda qidiruv natijalarini “konkordans” shaklda taqdim etish tizimi

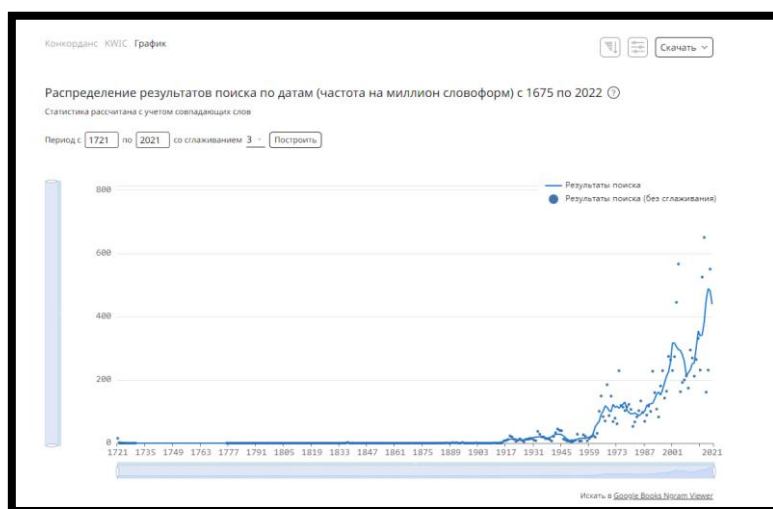
Rus panxronik korpusidagi grammatik belgilar majmuasi alohida korpus belgilaridan farq qiladi. Masalan, panxronik korpusga kiritilgan matnlarda grammatik omonimiya olib tashlangan. Faqat “drevnerusskiy” va “berestyannix gramot” korpusi va zamonaviy matnlarning olti million subkorpusida bunday birliklar qoʻlda kiritib chiqilgan. Qadimgi rus korpusida va asosiy korpusdagi aksariyat matnlarda lemmalar va grammatik xususiyatlarni belgilash neyron tarmoq mexanizmlari yordamida avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Bu degani belgilashda muayyan xatolar uchrashi mumkin demakdir.

Tarixiy matnlarda zamonaviy rus tilidagi tegishli soʻzlarning semantik xususiyatlari (etimologik kognatlarning) semantik sinflariga muvofiq belgilanadi. Leksik semantika tarixiy oʻzgarishlarga uchraganligi va bir qator soʻzlar zamonaviy tilda umuman yoʻqolib ketganligi hamda zamonaviy semantik lugʻatda yoʻqligi sababli tarixiy matnlarning semantik belgilanishida noaniqliklar va toʻliqsizliklar uchraydi. Shunga qaramay, tarixiy matnlarning ushbu yondashuv bilan olingan semantik belgilar bilan yuqori qamrab olinishi va aksariyat leksemalar semantik sinflarining barqarorligi bunday belgilanishning kamchiliklarini toʻldiradi.

2-rasm. Qidiruv natijalarini taqdim etishning KWIC formati

Kelajakda panxronik korpusga 1700-yildan keyingi she'riy matnlar korpusini, shuningdek, ishlab chiqilayotgan qadimgi rus epigrafik korpusini kiritish rejalashtirilgan.

3-rasm. Kiritilgan so'zning yillar kesimida qo'llanilishi grafikda

Panxronik korpusdan akademik tahlil tadqiqotlardan tashqari, amaliy maqsadlarda ham foydalanish mumkin. Masalan, tildagi foydalanilmay qolayotgan birliklarni jonlantirish, o'quv materiallarini ishlab chiqish va hokazo. Tillarning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarganligini o'rganish orqali tadqiqotchilar yo'qolib borayotgan tillarni saqlab qolish va til xilma-xilligini targ'ib qilish bo'yicha tendensiyalarni aniqlashlari mumkin.

Umuman olganda, panxronik korpus tildagi o'zgarishlarni o'rganishga qiziqqan har bir kishi uchun bebaho manbadir. Til tarixi va rivojlanishining har

tomonlama tadqiqini ta'minlashda mazkur korpus hajman katta va boy ma'lumotlar manbasini taqdim etadi. Texnologiya taraqqiyotda davom etar ekan, panxronik korpusni yaratish va tahlil qilish yanada qulayroq bo'lib, muayyan tilning murakkab va dinamik tabiatini tushunish uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etadi.

Yuqoridagi tahlil va tafsilotlar kelgusida mazkur korpusni o'zbek tiliga oid manbalar asosida ham ishlab chiqish dolzarbligini ko'rsatadi. O'zbek panxronik korpusi hozirgi o'zbek tilining shakllanish bosqichlari va bu davrlarga oid qadimgi va eski o'zbek tili manbalarining til xususiyatlarini o'rganish, tilimizning bugungi holati shakllanishidagi o'rnini belgilash, til o'zgarishlarini tadqiq qilishda nihoyatda ahamiyatli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hamroyeva Sh. Korpus lingvistikasi atamalarining qisqacha izohli lug'ati. Globe edit, 2020, 52-b.
2. O'rinboyev B., Musayev A. Umumiy tilshunoslik. -Jizzax, 2021, 98-b.
3. Постовалова В. И. Язык как деятельность. Опыт интерпретации концепции В. Гумбольта. -М., 2003, С.606.
4. <https://ruscorpora.ru>